

Лідія ГНАТЮК

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

Слово у вимірах історичної пам'яті українців

Історична пам'ять – важливий складник духовного потенціалу нації, підґрунтя історичної свідомості соціуму, фундамент національної ідентичності. Відомо, що втрата історичної пам'яті або її значна деформація здатна зміщувати суспільні орієнтири, породжувати масовий песимізм¹, почуття меншовартості. На жаль, частині українського суспільства властива „безісторична” свідомість, прикметною рисою якої є цілковита байдужість до історії свого та інших народів. Саме тому особливої ваги для сучасних українців набуває відродження історичної пам'яті й виховання її культури. Культуру історичної пам'яті дослідники визначають як сприйняття минулого крізь призму аксіології².

Одним зі способів виявлення історичної пам'яті українців, як відомо, є архаїчна лексика. Ми вже частково торкалися цього питання в попередніх публікаціях³.

Мета пропонованої статті – показати деякі архаїчні елементи української мови (які мовною свідомістю сучасного українця часто сприймаються як елементи російської мови) у вимірах історичної пам'яті українців, передусім крізь призму історії української літературної мови та діалектного мовлення, з урахуванням окремих оцінок відомих майстрів слова.

В одному зі своїх інтерв'ю відомий перекладач із класичних мов і письменник Андрій Содомора тонко зауважив: „Найціннішим у житті є слово,

¹ *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*, за ред. Ю. Шоповала, Київ 2013, с. 13, 20.

² *Ibidem*, с. 184-185.

³ Див.: Л. Гнатюк, *Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції*, Київ 2010, с. 211–250; *Idem*, *Варіативний складник мовної свідомості українців: історико-лінгвістичний вимір* [у:] „Мовознавство”, № 2, 2015, с. 86-96; *Idem*, *Національна ідентичність і культура історичної пам'яті: лінгвістичний вимір* [у:] „Мова і суспільство”, вип. 7, 2016, с. 139–145.

і це означає зв'язок із природою. Втрачаємо, губимо багато слів. Пам'ятаєте у Франка: „Як много важить слово!” Саме „много”, а не „багато”...⁴ Архаїчне українське слово *много* з віковою традицією вживання набуває додаткових конотацій (які, мабуть, не завжди й можуть бути вербалізовані) у мовній свідомості сучасної освіченої людини, актуалізуючи певною мірою і її історичну пам'ять.

Мьного у значенні ‘багато, дуже’, а також *мьногъ* із семантикою ‘багато хто, численний; великий, значний’ засвідчено ще старослов'янською мовою⁵, потім давньоруською⁶, староукраїнською XIV–XV ст.⁷; в українській мові XVI – першої половини XVII ст. слово розширює семантику: 1. ‘багато’; 2. ‘дуже’; 3. ‘довго’; 4. ‘часто’ та ін.⁸ І. Огієнко підкреслює українськість цієї лексики на загальнослов'янському тлі: „*Многий* – численний. Слово це загальнослов'янське, а зокрема й українське”⁹.

Складений І. Чепігою словопоказчик до „Пересопницького Євангелія” (1556 1561) свідчить, що в цій пам'ятці, яка є перекладом церковнослов'янського тексту на „просту” мову, теж засвідчено *многыи*, *много*¹⁰. Ці лексеми зафіксовано у Г. Сковороди¹¹, І. Некрашевича¹², пам'ятках ділової і народнорозмовної мови XVIII ст.¹³. У нас немає жодних підстав не вірити поставленому в словнику Б. Грінченка знакові синонімічності =: *многий*, *много* = *багато*¹⁴. У „Малорусько-німецькому словарі” Є. Желехівського та С. Недільського в реєстровій частині наведено *многий*¹⁵, а також понад 90 композитів із першим компонентом

⁴ А. Содомора, *У Франків вуз на лекції ходив з чорнильницею* [в:] „Високий замок”, 30 березня–5 квітня 2017 р., с. 10.

⁵ *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, под ред. Р. Цейтлин и др., 2-е изд., Москва 1999, с. 335, 336.

⁶ *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, т. 5, гл. ред. Р. Аванесов, Москва 2002, с. 58.

⁷ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, т. 1, за ред. Л. Гумецької, Д. Гринчишина, Київ 1977, с. 603.

⁸ *Картотека „Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.”*, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, рукопис.

⁹ І. Огієнко, *Етимологічно-семантичний словник української мови*, т. 3, за ред. Ю. Мулика-Луцика, Вінніпег 1988, с. 84.

¹⁰ *Пересопницьке Євангеліє, 1556–1561*. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик; підгот. І. Чепіга, Л. Гнатенко, Київ 2001, с. 297, 541.

¹¹ Г. Сковорода, *Повна академічна збірка творів*, за ред. Л. Ушкалова, Харків 2010, с. 176, 205, 231, 241, 697 та ін.

¹² *Твори Івана Некрашевича – українського письменника XVIII віку (розвідка й тексти)* [в:] Н. Кістяківська, *Пам'ятки мови та письменства давньої України; т. 2, вип. 1: Сатиричне та побутове письменство XVIII в.*, Київ 1929, с. 6, 7.

¹³ *Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (матеріали соціальних канцелярій і ратуш Лівобережної України)*, підгот. В. Передрієнко, Київ 1976, с. 133, 137, 207.

¹⁴ *Словарь української мови*, уклад Б. Грінченко, т. 2, Київ 1996, с. 436.

¹⁵ *Малорусько-німецький словар*, уклали Є. Желехівський і С. Недільський, т. 1, Львів 1886, с. 446.

много-: *многобарвний, многобарвність, многозначний, многокутний, многолюдний, багатомовний, багатосильний, багатострів, багатоязичний* тощо¹⁶. У зібраних і виданих І. Франком „Галицько-руських народних приповідках” засвідчено „*Много* би говорити, а мало слухати”, „*Много* тот чинит, хто мусит”, а також „*В багатоглаголанії* нема спасенія”¹⁷. У „Словнику синонімів української мови” *многі* з позначкою „застаріле” наведено як синонім до *багато хто* з покликанням на Лесю Українку: „У нас був короткий період бур і негоди, і в той же час у *багатьох* була інфлюенца...”¹⁸. *Много* – невід’ємний складник живого мовлення Львова ХХ ст.¹⁹. Як бачимо, лексема була органічним компонентом літературної мови і народного мовлення як на західних, так і на східних українських землях.

Багато, *много* з позначкою „застаріле”, а також похідні *багатоводний* (з ремаркою „рідко”), *багаторанний, багаторанник, багаторанність* (із позначкою „рідко”), *багаторазний, багаторазність, багатокутний, багатокутник* (останні чотири слова з ремаркою „математика”), *багатоликий* (з позначкою „поетичне”), *багатоликість, багатолітній, багатолюддя, багатолюдний, багатомовний, багатонадійний, багатослів’я* (останні шість слів із ремаркою „рідко”), *багостраждальний, багострудний* (останні два слова з позначкою „урочисте”) та ін. зафіксував 11-томний „Словник української мови”²⁰. Новий „Словник української мови” (відп. ред. В. Жайворонок) свідчить, що *багато* залишається компонентом складних слів у сучасній українській літературній мові: „*Багато...*, *перша частина складних слів*. Уживається за значенням слова *багато*. *Багатогрішний, багатолітня, багаточленний*”. Наведено також математичні терміни *багаторанний, багаторанник, багатокутний, багатокутник, багаточлен*, а також із ремаркою „високе” – лексему *багострудний*²¹. Цікавою видається думка І. Огієнка, висловлена в середині ХХ ст., про те, що у складних словах не завжди можна вжити *багато* замість *багато*: „...англійське слово „multicultural” у Канаді тутешні українці перекладали на українське своїм новотвором „багатокультурний”, що ніби має відношення до сукупності численних культур. Але слово „багатокультурний” цілком ясно й логічно говорить про таку особу чи народ, що багатий своєю культурою, а не про таке суспільство, яке складається з численних етнічних груп, що мають свої окремі специфічні культури, і що у зв’язку з цим треба говорити про *багатокультуралізм* (а не про „багатокультурність”)”²².

¹⁶ *Ibidem*, с. 446–447.

¹⁷ *Галицько-руські народні приповідки*, упорядкував і пояснив І. Франко, т. 2, 2-ге вид., Львів 2006, с. 542.

¹⁸ *Словник синонімів української мови*, редкол. А. Бурячок та ін., т. 1, Київ 2001, с. 15.

¹⁹ Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський: поважно і на жарт*, Львів 2009, с. 364.

²⁰ *Словник української мови: в 11 т.*, за ред. І. Білодіда, т. 4, Київ 1973, с. 766.

²¹ *Словник української мови*, відп. ред. В. Жайворонок, Київ 2012, с. 554.

²² І. Огієнко, *Етимологічно-семантичний ...*, т. 3, с. 84–85.

Слово продовжує жити в різних українських діалектах: *многий* ‘численний’; *много*; *немніжко* ‘небагато’²³; *мниго*²⁴. Ми й досі в урочистій атмосфері натхненно співаємо ювілярів *многія літа*.

Про те, що окремі архаїчні лексеми пробуджують у пересічного українця почуття належності до певної культури, свідчать і деякі мовні засоби новітньої української реклами, яка, як відомо, ґрунтується на маніпулятивній комунікації. Спостерігаємо навмисне вживання в рекламі архаїчної лексики з метою експлуатації різновекторних тенденцій ‘концепту ностальгії’. Один із нових житлових комплексів у Львові по вул. Кульпарківській, який іще будується, має назву ‘*Фамілія*’, а автори реклами апелюють до сімейних цінностей: ‘*Фамілія: будинок сімейних цінностей*’, актуалізуючи в мовній картині світу галичанина важливий лексичний елемент історичної пам’яті українців. Спостерігаємо реактивацію цієї лексики і в інших випадках. У рекламі ресторану ‘*Фамілія*’ в Житомирі зазначено: ‘Смак родинних історій’. Ресторан із назвою ‘*Фамілія*’ є й у Хмельницькому. Отже, спостерігаємо реактивацію архаїчної лексики.

Цю лексему в значенні ‘родина’ засвідчено в ‘Ключі царства небесного’ Г. Смотрицького (1587): ‘...*подъ именемъ зацного дому великое фаміліи*’²⁵, у картотеці ‘Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.’²⁶ тощо. Коментуючи прізвище тетервака Салакона з притчі ‘Убогий Жайворонок’, Г. Сковорода робить цікаве зауваження про поширеність і в народнорозмовній мові другої половини XVIII ст. латинізму *фамілія*, який з позицій сучасної мовної свідомості не сприймається як слово української мови: ‘Имя ему Фридрих. Родовое же, или фамиліальное, прозвание, или, *какъ обычно в народѣ говорятъ, фамілія* – Салакон’²⁷ (виокремлено нами. – Л.Г.). Спостереження Г. Сковороди підтверджує і персонаж *Мужик* з інтермедії до драми ‘Алексій чоловік Божій’; вітаючи пана з одруженням сина, *Мужик* говорить: ‘Ось веселився навѣкъ зо всею панскою *фамілією* зацною своєю’²⁸. На використання лексики *фамілія* в народі в пізніший час і на різницю в її значенні у Східній та Західній Україні вказував І. Огієнко: ‘Фамілія – на Великій Україні це також і прізвище, а в Галичині – сім’я, родина, а не прізвище’²⁹. Лексема *фамілія* в значенні ‘родина’, а також похідні *фамілійний* ‘родинний’, *фаміліянт* ‘родич’ були поширеними й у живому мовленні Львова у XX ст.³⁰ *Фамілія* в говірках Буковини налічує три значення: 1. ‘близькі родичі, родина, сім’я’; 2. ‘рідня’;

²³ М. Онишкевич, *Словник бойківських говірок*, ч. 1, Київ 1984, с. 447, 448, 484.

²⁴ Г. Аркушин, *Словник західнополіських говірок*, т. 1, Луцьк 2000, с. 316.

²⁵ Г. Смотрицький, *Ключъ царства небесного*, підгот. до вид. В. Мойсієнко, В. Німчук, Житомир 2005, с. 48.

²⁶ *Картотека „Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.”...*

²⁷ Г. Сковорода, *Op. cit.*, с. 921.

²⁸ *Українські інтермедії XVII–XVIII ст.*, підгот. тексту Л. Махновця, Київ 1960, с. 88.

²⁹ І. Огієнко, *Український стилістичний словник*, 2-ге вид., Вінніпег 1978, с. 434.

³⁰ Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик–Меуш, *Op. cit.*, с. 577–578.

3. 'той, хто перебуває в родинних стосунках з ким-небудь; родич, свояк'³¹; побутують також похідні *фамілійка* (зневажливе до *фамілія*), *фамілійний* 'родовий', *фаміліянт* 'хто перебуває у спорідненості з ким-небудь, родич', *фаміліянтка* 'родичка', *фамільний* 'належний родині, родинний'³². Гуцульські говірки знають *фамілія* 1. 'родина, рідня'; 2. 'прізвище'; похідні *фамілійний* 'родовий, родинний'; *фамільянт* 'родич'³³.

Словник української мови в 11 томах зафіксував лексему *фамілія* в таких значеннях: 1. (з позначкою „розмовне”) 'те саме, що прізвище'. 2. (з ремаркою „застаріле”) 'рід'. 3. (з позначкою „діалектне”) 'родина, члени родини'. 4. 'у стародавньому Римі – родина разом із клієнтами та рабами'³⁴. Засвідчено також похідні *фамілійка* 'зменшено-пестливе до *фамілія* 3' (з позначкою „діалектне, іронічне”), *фамілійний* 'те саме, що *фамільний*' (з ремаркою „застаріле, діалектне”), *фамільний* '1. (з позначкою „застаріле”) 'прикметник до *фамілія* 2; родовий'. 2.(з ремаркою „діалектне”) 'прикметник до *фамілія* 3'³⁵. У новому „Словнику української мови” (відп. ред. В.В. Жайворонок) наведено три значення лексеми *фамілія*: „1. (з позначкою „застаріле”) 'рід'. 2. 'родина, члени родини'. 3. 'у стародавньому Римі – сімейна господарсько-юридична одиниця, в яку, окрім кровних родичів, входили й раби'; тут же засвідчено похідні *фамілійка*, *фамільний* і *фамілійний* (прикметники до 1–2 знач.)³⁶.

Отже, використовуючи в рекламі сучасного житлового комплексу лексему *фамілія*, автори активізують знаковий для західних українців говірковий елемент, який є важливим мовним складником історичної пам'яті українців.

Українські мовознавці звертали увагу на те, що слово, яке з позицій мовної свідомості сучасного українця здається зовсім не українським (а російським), насправді з погляду історико-лінгвістичного таки є українським. Наприклад, О.Б. Ткаченко зауважує, що хоча в сучасній українській мові слово *плясати* вийшло з ужитку, у XVII ст. воно „мабуть, не було чужим українській мові (пор. у пісні з часів Хмельниччини: „Ой, дивись, ляше, як козак *пляше* на сивім коні горою...”)³⁷. Ця лексема праслов'янського походження була зафіксована вже в першій літературній мові слов'ян³⁸, в українській літературній мові XVI – першої половини XVII ст.³⁹ На *плясати*, *плісати* 'танцювати', а також *пляс* 'танець' натрапляємо в реєстровій частині „Малорусько-німецького словаря”

³¹ Словник буковинських говірок, наук. ред. Н. Гуйванюк, К. Лук'янюк, Чернівці 2005, с. 579.

³² *Ibidem*, с. 579, 580.

³³ Гуцульські говірки: короткий словник, відп. ред. Я. Закревська, Львів 1997, с. 195.

³⁴ Словник української мови: в 11 т..., т. 10, Київ 1979, с. 557.

³⁵ *Ibidem*, с. 557, 558.

³⁶ Словник української мови, відп. ред. В. Жайворонок, с. 1215.

³⁷ О. Ткаченко, Мова і національна ментальність (спроба сучасного синтезу), Київ 2006, с. 207.

³⁸ Старославянський словарь..., с. 452.

³⁹ Картоотека „Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.”...

Є. Желехівського і С. Недільського⁴⁰. Отже, у мовній свідомості галичанина другої половини XIX ст. ці лексеми були своїми, українськими. *Плясати, плісати* ‘танцювати’ побутує й дотепер у буковинських говірках⁴¹.

О. Ткаченко слушно вважає, що й дієслово *іськати* в українській мові Квітки-Основ'яненка, яке засвідчене в значенні ‘шукати’, – „не обов’язково русизм, скоріше архаїзм говірок Слобожанщини”⁴². Справді, це дієслово праслов’янського походження було відоме вже старослов’янській мові у двох значеннях: 1. ‘шукати’; 2. ‘прагнути’⁴³. З такою самою семантикою *искати* вживалося й у староукраїнській літературній мові XVI – першої половини XVII ст.⁴⁴ Цим церковнослов’янським послуговався й Г. Сковорода⁴⁵.

За даними ЕСУМ, у XIX ст. *іськати* і *ськати*, де втратився початковий [і], вживалися в українській мові зі значенням ‘шукати паразитів у голові’⁴⁶. Словник Б. Грінченка фіксує *ськати* саме з такою семантикою, а також похідні *ськальниця, ськання, ськатися*⁴⁷. Проте в „Малорусько-німецькому словарі” Є. Желехівського і С. Недільського *искати* наведено і зі значенням ‘шукати’ (як відповідник до німецького *suchen*), і з відсиленням до *ськати* (відповідник до німецького *lausen*)⁴⁸. У гуцульських говірках дотепер *ськати* вживається з давнім значенням ‘шукати’⁴⁹.

Українські письменники час від часу нагадують сучасникам про існування й дотепер у колективній пам’яті старшого покоління українців окремих давніх мовних елементів. Наприклад, у „Спогадах” Дмитра Павличка натрапляємо на такий цікавий факт:

„Перша моя коломийка:

Хлопці молодії, та підемо розбивати замки кам’янії.

Та й підемо розбивати, та й підемо далі,

Та будемо розбивати до ясної зарі!

„До ясної зарі” – до ранку, не *до зорі*, а *до зарі* – це стара й цікава форма родового відмінка від слова „зоря”⁵⁰.

Спостереження відомого поета дуже влучне. Наведена ним у коломийці форма засвідчена вже в першій літературно-писемній мові слов’ян у значенні

⁴⁰ Малорусько-німецький словар..., т. 2, Львів 1886, с. 662.

⁴¹ Словник буковинських говірок..., с. 432.

⁴² О. Ткаченко, *Ор. cit.*, с. 221.

⁴³ Старославянський словар..., с. 264.

⁴⁴ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., відп. ред. Д. Гринчишин, вип. 13, Львів 2006, с. 167–168.

⁴⁵ Г. Сковорода, *Ор. cit.*, с. 205, 206, 213, 216, 258 та ін.

⁴⁶ Етимологічний словник української мови, голов. ред. О. Мельничук, т. 2, Київ 1985, с. 320.

⁴⁷ Словарь української мови, уклад Б. Грінченко, т. 4, Київ 1997, с. 238

⁴⁸ Малорусько-німецький словар..., т. 1, с. 324.

⁴⁹ Гуцульські говірки..., с. 180.

⁵⁰ Д. Павличко, *Спогади*, т. 1, Київ 2015, с. 9.

‘зоря, світло, промінь’⁵¹. Слово функціонувало й у староукраїнській літературній мові XVI – першої половини XVII ст., причому вже виокремилися два самостійних значення: 1. ‘зірка, зоря’; 2. ‘промінь, світло’⁵². У „Малорусько-німецькому словарі” Є. Желехівського і С. Недільського лексему *зѣря* наведено в реєстровій частині⁵³. „Етимологічний словник української мови” наводить *зѣря*, відсилаючи до *зоря*⁵⁴.

В одному зі своїх виступів Д. Павличко вжив слово *просьба*, яке з позицій мовної свідомості сучасної українськомовної людини може видатися русизмом: „З виступів наших європейських союзників ми вже не раз чули, що вони вважають вступ України до НАТО передчасним. А я, думаючи українець, закликаю вас негайно подати заяву і провести референдум про вступ України до НАТО. Це не буде *просьба*, адже за своєю політичною діяльністю, за своїм збройним опором російському агресору ми вже натівська держава сьогодні”⁵⁵.

Просьба засвідчує тривалу традицію використання на українських теренах. Слово вживалося в українській літературній мові XVI – першої половини XVII ст.⁵⁶ У „Малорусько-німецькому словарі” Є. Желехівського і С. Недільського в реєстровій частині наведено *прозьба*⁵⁷. У словнику Б. Грінченка також засвідчено *прозьба*, що відображає орфоепічні норми сучасної української літературної мови (одзвінчення глухого перед дзвінким), наведено також зменшено-пестливу форму *прозьбонька*⁵⁸. Цю лексему фіксує й одинадцятитомний „Словник української мови” у двох значеннях: 1. ‘ввічливе звертання до кого-небудь з метою домогтися чогось, спонукати кого-небудь зробити, виконати щось; прохання’; 2. (з позначкою „застаріле”) ‘письмове клопотання, заява’⁵⁹. У „Словнику української мови” за ред. В. Жайворонка наведено поряд *прохання* і *просьба* з такими самими значеннями⁶⁰. Отже, це споконвічне українське слово, але наявність його в сучасній російській літературній мові й переважне використання в сучасній українській літературній мові лексеми *прохання* породжують в українськомовних мовців сумніви в його українськості.

Подібна ситуація виникає і з уживанням лексеми *ждати*, яку значна кількість українців вважають росіянізмом (хоча словники не подають її навіть як

⁵¹ *Старославянський словарь...*, с. 232.

⁵² *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст...*, вип. 10, Львів 2003, с. 190.

⁵³ *Малоруско-німецький словар...*, т. 1, с. 268.

⁵⁴ *Етимологічний словник української мови...*, т. 2, с. 239.

⁵⁵ М. Катаєва, Дмитро Павличко закликав Президента України провести референдум, Вечірній Київ. 30.10.2016.

⁵⁶ *Картотека „Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.”...*

⁵⁷ *Малоруско-німецький словар...*, т. 2, с. 770.

⁵⁸ *Словарь української мови*, уклад В. Грінченко, т. 3, Київ 1996, с. 466.

⁵⁹ *Словник української мови: в 11 т...*, т. 8, Київ 1977, с. 310.

⁶⁰ *Словник української мови*, відп. ред. В. Жайворонка, с. 928.

архаїзм), а тому надають перевагу синоніму *чекати*. На цю позицію не впливає навіть відоме всім зі шкільної програми Шевченкове

Лихої, тяжкої години,
 Мабуть, ти *ждеши*? Добра не *жди*,
 Не *жди* сподіваної волі –
 Вона заснула: цар Микола
 Її приспав („Я не нездужаю, нівроку...”)⁶¹
 чи народне „*Ждали, ждали* та й *жданики* поїли”.

Лексема *ждати* ‘чекати’ була відома вже першій літературно-писемній мові слов’ян⁶² і староукраїнській мові XIV – XV ст.⁶³. У староукраїнській мові XVI – першої половини XVII ст. лексема засвідчена вже з двома значеннями: 1. ‘чекати’; 2. ‘сподіватися’⁶⁴. Вона широко вживалася й у староукраїнській літературній мові XVIII ст., стала надбанням нової української літературної мови, про що переконливо свідчить наведений вище приклад із поезії Тараса Шевченка. Одинадцятитомний словник сучасної української мови наводить *ждати* з такими значеннями: 1. *перех.* ‘перебувати де-небудь, щоб побачити когось, зустрітися з кимось; чекати, очікувати’; 2. *перех. і неперех.* ‘надіятися на що-небудь, сподіватися чогось; чекати’; 3. *тільки 3-я ос., перех.* ‘бути призначеним, неминучим для кого-небудь’; 4. *неперех.* ‘гаяти час, зволікати з чим-небудь, розраховувати на здійснення, появу чогось’⁶⁵. Про питомість на українському ґрунті лексеми *ждати* переконливо свідчать похідні *жданики*, *жданки* ‘те, чого чекають, на що надіються, про що мріють’ (з позначкою „розмовне”), *ждання* ‘дія за знач. *ждати*’, *ждатися* 1. ‘передбачатися в майбутньому’; 2. ‘відчувати потребу, необхідність у кому-, чому-небудь; хотітися, бажатися’ та ін.⁶⁶ У новому „Словнику української мови” (за ред. В. Жайворонка) *ждати* пояснено через *чекати* з тими самими першими трьома значеннями, наведеними вище до *ждати* за одинадцятитомником; серед похідних наведено лише *жданки* і *жданики* з тим самим значенням, яке подав одинадцятитомник⁶⁷. Отже, мовна практика через три з гаком десятиліття після виходу одинадцятитомного тлумачного словника української мови засвідчила скорочення кількості похідних від *ждати*, але це не вплинуло на функціонування самої лексеми *ждати*.

Питомі лексеми української мови, які налічують тривалу традицію вживання і в літературній мові, і в мові народній, але можуть сприйматися як росіянізми (оскільки вони функціонують у сучасній російській літературній мові), необхідно

⁶¹ Т. Шевченко, *Повне зібрання творів* у 12 т., редкол.: М. Жулинський та ін., т. 2, Київ 2001, с. 280.

⁶² *Старославянський словарь...*, с. 221.

⁶³ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст...*, т. 1, с. 355.

⁶⁴ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст...*, вип. 9, Київ 2002, с. 131.

⁶⁵ *Словник української мови: в 11 т...*, т. 2, Київ 1971, с. 516.

⁶⁶ *Ibidem*, с. 515, 516.

⁶⁷ *Словник української мови*, відп. ред. В. Жайворонка, с. 282.

відрізнати від відносно недавніх запозичень з російської мови, які з певних причин „прижилися” в українській мові. Питання про те, чи доцільно їх використовувати в окремих випадках, залишається дискусійним. Наприклад, відомий заклад харчування МакДональдз нещодавно проводив акцію, до участі в якій закликав українців у такий спосіб: „Роби селфі зі *стаканом*, немов співаєш у мікрофон”. Автори реклами не вважали за можливе скористатися загальноживаним *склянка*, оскільки на позначення пластикової посудини, у якій подають напої в названому закладі, справді не зовсім логічно вживати слово, внутрішня форма якого пов’язує виріб зі склом. Запропонований лінгвістами витвір *пlastянка* на позначення такої посудини не набув поширення.

У словнику Б. Грінченка лексема *стакан* не засвідчена. І. Огієнко кваліфікує її як русизм в українській мові⁶⁸. Одинадцятитомний „Словник української мови” наводить три значення цієї лексеми: 1. ‘скляна посудина циліндричної форми, без ручки, призначена для пиття, зберігання рідини і т. ін.; склянка’ // ‘така посудина, наповнена чим-небудь; кількість чогось, що вміщується в ній’. 2. (з позначкою „військова справа”) ‘гільза артилерійського снаряда’. 3. (з ремаркою „техніка”) ‘назва деяких деталей спеціального призначення, що мають циліндричну форму’⁶⁹. *Стакан* у першому значенні вживали, як свідчить цитований словник, І. Нечуй-Левицький, Григорій Тютюнник, О. Стороженко, О. Гончар. *Стакан* із позначкою „рідше” наведено як синонім до *склянка* у „Словнику синонімів української мови”⁷⁰. Похідне *стаканяра* ‘велика склянка’ (згрубіле) побутує в західнополіських говірках⁷¹. У новому „Словнику української мови” за ред. В. Жайворонка *стакан* відсутній, що певною мірою свідчить про слушну кваліфікацію цього слова сучасними лінгвістами як росіянізму. Цікаво, що *склянка* має такі самі значення⁷², як і *стакан*, проте на позначення нескляної посудини циліндричної форми лексему *склянка* не вживають через її прозору внутрішню форму, а *стакан* – використовують. Можливо, це саме той випадок, коли запозичення заповнить певну лакуну в питомій лексиці, тим більше, що воно вже має певну традицію вживання в українській літературній мові.

Отже, слово, яке пересічному українськомовному українцеві може здаватися російським, насправді може бути архаїчним елементом мовної картини світу українця минулих століть, компонентом живого діалектного мовлення в наш час. Архаїзми – важливий складник історичної пам’яті українців, чинник усвідомлення ними специфіки своєї національної ідентичності, засіб зв’язку поколінь. Саме тому ці елементи повинні посісти належне місце в мовній свідомості сучасного українського суспільства. У мовній свідомості письменників,

⁶⁸ І. Огієнко, *Етимологічно-семантичний словник української мови...*, т. 4, Вінніпег 1994, с. 304.

⁶⁹ *Словник української мови: в 11 т...*, т. 9, Київ 1978, с. 638.

⁷⁰ *Словник синонімів української мови...*, т. 2, с. 626.

⁷¹ Г. Аркушин, *Словник західнополіських говірок...*, т. 2, с. 170.

⁷² *Словник української мови: в 11 т...*, т. 9, с. 286–287.

філологів чи просто освічених людей, які глибше за інших відчують таке слово, бо розуміють процеси історії мови, воно може викликати не лише певні конотації, а й емоції, пов'язані із зануренням у фрагмент картини світу, відмінний від звичного сучасного. Водночас архаїчні елементи лексики української мови необхідно відрізняти від слів, запозичених у розмовному мовленні з сучасної російської мови.

Виховання культури історичної пам'яті українців у мовному аспекті має здійснюватися не лише на філологічних факультетах університетів, а й у загальноосвітніх навчальних закладах, щоб українська мова поставала перед майбутніми поколіннями як динамічний феномен і скарбниця історичної пам'яті.

ДЖЕРЕЛА

- Аркушин Г., *Словник західнополіських говірок*, т. 1–2, Луцьк 2000.
- Галицько-руські народні приповідки*, впорядкував і пояснив І. Франко, т. 2, 2-ге вид., Львів 2006.
- Гуцульські говірки: короткий словник*, відп. ред. Я. Закревська, Львів 1997.
- Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.* (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України), підгот. В. Передрієнко, Київ 1976.
- Етимологічний словник української мови*, голов. ред. О. Мельничук, т. 2, Київ 1985.
- Картотека „Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.”*, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, рукопис.
- Малоруско-німецький словар*, уклали Є. Желехівський і С. Недільський, т. 1–2, Львів 1886.
- Огієнко І., *Етимологічно-семантичний словник української мови*, за ред. Ю. Мулика-Луцика, т. 3, Вінніпег 1988; т. 4, Вінніпег 1994.
- Онишкевич М., *Словник бойківських говірок*, ч. 1, Київ 1984.
- Пересопницьке Євангеліє, 1556–1561*. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик; підгот. І. Чепіга, Л. Гнатенко, Київ 2001.
- Сковорода Г., *Повна академічна збірка творів*, за ред. Л. Ушкалова, Харків 2010.
- Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, т. 5, гл. ред. Р. Аванесов, Москва, 2002.
- Словарь української мови*, уклад Б. Грінченко, т. 2, 3, Київ 1996; т. 4, Київ 1997.
- Словник буковинських говірок*, наук. ред. Н. Гуйванюк, К. Лук'янюк, Чернівці 2005.
- Словник синонімів української мови*, редкол. А. Бурячок та ін., т. 1–2, Київ 2001.
- Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, за ред. Л. Гумецької, Д. Гринчишина, т. 1, Київ 1977.
- Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, відп. ред. Д. Гринчишин, вип. 9, Львів 2002; вип. 10, Львів 2003; вип. 13, Львів 2006.
- Словник української мови*, відп. ред. В. Жайворонок, Київ 2012.
- Словник української мови: в II т.*, за ред. І. Білодіда, т. 2, Київ 1971; т. 4, Київ 1973; т. 8, Київ 1977; т. 9, Київ 1978; т. 10, Київ 1979.
- Смотрицький Г., *Ключь царства небесного*, підгот. до вид. В. Мойсієнко, В. Німчук, Житомир 2005.

- Старославянський словарь (по рукописам X–XI веков)*, под ред. Р. Цейтлин и др., 2-е изд., Москва 1999.
- Твори Івана Некрашевича – українського письменника XVIII віку (розвідка й тексти)* [в:] Кістяківська Н., *Пам'ятки мови та письменства давньої України; т. 2, вип. 1: Сатиричне та побутове письменство XVIII в.*, Київ 1929.
- Українські інтермедії XVII–XVIII ст.*, підгот. тексту Л. Махновця, Київ 1960.
- Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г., *Лексикон львівський: поважно і на жарт*, Львів 2009.
- Шевченко Т., *Повне зібрання творів у 12 т.*, редкол.: М. Жулинський та ін., т. 1, Київ 2001.

ЛІТЕРАТУРА

- Гнатюк Л., *Варіативний складник мовної свідомості українців: історико-лінгвістичний вимір* [в:] „Мовознавство”, № 2, 2015, с. 86–96.
- Гнатюк Л., *Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції*, Київ 2010.
- Гнатюк Л., *Національна ідентичність і культура історичної пам'яті: лінгвістичний вимір* [в:] „Мова і суспільство”, вип. 7, 2016, с. 139–145.
- Катаєва М., *Дмитро Павличко закликав Президента України провести референдум* [в:] *Вечірній Київ*, 30.10.2016.
- Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*, за ред. Ю. Шаповала, Київ 2013.
- Павличко Д., *Спогади*, т. 1, Київ 2015.
- Содомора А., *У Франків вуз на лекції ходив з чорнильницею* [в:] „Високий замок”, 30 березня – 5 квітня 2017 р., с. 10.
- Ткаченко О., *Мова і національна ментальність (спроба сучасного синтезу)*, Київ 2006.

У статті показано, що архаїчна лексика є одним зі складників і способів виявлення історичної пам'яті українців. Шляхом аналізу вживання таких елементів у староукраїнській літературній мові XIV–XVIII ст., в українській літературній мові XIX–XX ст., а також у сучасних українських діалектах доведено „українськість” (споконвічний характер) деяких архаїчних елементів української мови, які мовною свідомістю сучасного українця можуть сприйматися не як елементи власної національної ідентичності в діяхронічному вимірі, а як елементи російської мови, оскільки такі слова функціонують у сучасній російській літературній мові, а в новій українській літературній мові вони витіснені іншими лексемами. Показано, що архаїзми в мовній свідомості освічених українців, зокрема письменників, набувають додаткових конотацій, актуалізуючи їхню історичну пам'ять.

Ключові слова: культура історичної пам'яті, національна ідентичність, мовна свідомість, архаїчна лексика, стара українська літературна мова, нова українська літературна мова, діалект.

WORD IN DIMENSIONS OF HISTORICAL MEMORY OF UKRAINIANS

The article shows that archaic language is one of the components and methods of the detection of historical memory of Ukrainians. The analysis of the use of such elements in Old Ukrainian literary language of the 14-18th centuries., in Ukrainian literary language of the 19-20th centuries and in modern Ukrainian dialects has proved “Ukrainianness” of some archaic elements of the Ukrainian language, which are perceived by the language awareness of the modern Ukrainian as elements of the Russian language rather than the elements of its national identity in the diachronic dimension, as these words do exist in the modern Russian literary language, while in the New Ukrainian literary language they are replaced by other lexemes. It is shown that such archaisms in the language awareness of educated Ukrainians, including writers, acquire additional connotations and update their historical memory.

Key words: culture of historical memory and national identity, language awareness, archaic vocabulary, Old Ukrainian literary language, New Ukrainian literary language, dialect.

zgłoszenie artykułu: 30.06.2017 r.

przyjęcie artykułu do druku: 10.01.2018 r.